

УВОД

Дивите стръмни скали на нос Сан Висенте се извисяват на португалския бряг, бележейки най-югозападната точка на Европа. Тук можем да наблюдаваме как при залез слънцето потъва в Атлантика на мястото, считано от най-ранните европейци за край на света. Според тях небесното светило всяка вечер угасвало в океана, за да се възроди отново на следващата сутрин. И във възникването на подобен мит няма нищо чудно. Отвъд голите, брулени от вятъра канари човек вижда единствено безкрайната морска шир. А зад гърба му се намира сушата, през която са преминавали талазите на бурна история.

Европа всъщност представлява скромен полуостров в северозападния край на Азия. От португалския бряг се простира на север до Арктика, на юг до Средиземно море, а на изток до Кавказ и Уралските планини, където обикновена метална табела край едно шосе бележи условната граница с Азия. Този континент е лишен от пустини и има само една значима планинска верига, Алпите. Състои се най-вече от плодородни алувиални равнини, обхванати от умерен климат, и е дом на население от 750 милиона души, надхвърлящо повече от два пъти това на САЩ.

Европа няма претенции за превъзходство сред агломерациите на народите по света. Други могат да се мерят с нея по размер, цивилизация и просперитет. Издигането ѝ като господстваща имперска сила в края на второто хилядолетие е зрелищно и краткотрайно. Но нейното многообразие и военна мощ, динамика и икономическа енергия, научен потенциал и културна креативност ѝ отреждат специално място в човешката история. Дори днес, в период на относителен упадък, тя остава магнит за бежанци и емигранти, учени и пътешественици от цял свят.

Думата Европа се появява през шести век пр.н.е. като название за сушата северно от Гърция. Тя никога не е имала договорени граници.

Първоначално е синоним на Римската империя, а после на християнския свят, като и двете се простират отвъд пределите на днешна Европа, обхващайки големи части от Азия и Африка. Източната ѝ граница никога не е била строго определена, но се приема, че стига до Урал, Черно море и Кавказките планини. Това включва Европейска Русия, но изключва Турция източно от Босфора, както и Грузия.

Всяка кратка история на този континент е по същество история на неговата политика, на борбата за власт над земята. Според философа Хобс на хората е присъщо да се намират в състояние на вечен конфликт. Дали този конфликт ще е кръвопролитен, или не, остава под въпрос, но историята на Европа започва с личностите, чиито битки са се увенчали с успех – с управляващите, а не с управляваните. Това е разказ за властта на един континент, чиято история, поне до неотдавна, е била писана от военното дело и следователно от процесите, водещи до войните и до тяхната развръзка. Дори днес европейците изглеждат неспособни да намерят формулата на управление, която да им позволи да живеят в мир помежду си. А също непрестанно спорят какво всъщност означава „Европа“.

Давам си сметка, че историята е източник на противоречия. Някои историци ще кажат, че политическият подход към историята на Европа е едностранчив, защото изключва онези, които под една или друга форма са били жертва на властта – бедните, поробените, жените, имигрантите, дисидентите. Всички те имат свои истории, които са не по-малко „валидни“ от моята. Хората от колониите, живели под имперския гнет на Европа, също ще я виждат под различна светлина. Мога само да повторя, че тази книга описва разпределението и упражняването на властта на един континент – а те неизбежно са в началото на всички други разкази.

Моята история е конвенционална. Разделил съм развитието на Европа на периоди. Най-общо те обхващат Античността, Средновековието, развитието на държавите и съвременната епоха. Първият период се отнася до Гърция и Рим. Вторият разглежда триумфа на християнството, отначало в Средиземноморието, а после и в Северна Европа, а също възхода на Свещената Римска империя и настъплението на исляма. Третият описва появата на нациите, религиозните и ди-

настичните войни и идеологическите революции на XVIII и XIX век. Завършвам повествованието с катаклизмите от миналото столетие и възстановяването на континента, какъвто го познаваме днес.

Пътюм съм набелязал противоречията, съпровождали европейската история, с надеждата да насърча читателите да дълбаят сами по-нататък. Възгледите се различават не само що се касае до всяко разделение на тази история на „епохи“, но и до относителното значение на Гърция и Рим за античната култура; значението на Византия за развитието на Европа; влиянието на мюсюлманското нашествие; ролята на църквата в многобройните конфликти на континента и нейната роля за стимулирането или възпрепятстването на Ренесанса и Просвещението. Мога само да отчета мимоходом тези различия.

Това е история на Европа, не на европейските народи. Тя е опит да се опише как група държави, взаимодействащи си в течение на времето, са развили колективно, континентално съзнание. В географско отношение някои региони са били по-ключови от други и това е насочвало моя разказ. Постепенно преминаваме от Източното към Западното Средиземноморие, а после на север от Алпите, до големите речни басейни на Централна Европа. Франция, Германия и техните непосредствени съседи са били в сърцето на европейската история както през изминалото хилядолетие, така и днес. В същото време Иберия, Британските острови, Скандинавия и Източна Европа са играли повече епизодични и периферни роли. Разбирам, че това оставя много държави извън картината и може да се стори повърхностно на онези, чиято родна страна е пропусната. Дори родината на баща ми, Уелс, няма особена роля. Защото това е история на Европа като цяло, а не на нейните съставни части.

Отделил съм внимание най-вече на личности, които са творили тази история с делата си и чието влияние се е простирало отвъд националните граници – лидери като Август, Карл Велики, Инокентий III, Карл V, Екатерина Велика, Наполеон, Хитлер и Горбачов. Като човек, изучавал икономика, съм наясно с ролята на парите и ресурсите в политиката, но това не е икономическа история. Нито пък е културна. Споменавам имена от богатия европейски списък на художници, писатели, музиканти и интелектуалци само там, където смятам, че ос-

ветяват централното повествование. Сред тях са Сократ, Аристотел, Григорий I, Шекспир, Гьоте, Бетовен, Хегел и Маркс. Те са древногръцкият хор към вихрещата се драма на своето съвремие.

В хода на разказа изпъкват различни свързващи теми. Една от тях, играла изключителна роля до съвсем наскоро, е темата за насилието и методите на прилагането му. Друга тема е дуализмът между елинистичната и римската култура, от една страна, и християнската етика и вяра, от друга. И двете оказват властно влияние върху морала на индивида, но също така раздвижват идеите на индивида за съпротива срещу тази власт, независимо дали е въплътена в църква, или в държава. Поредна тема е неспирното търсене, още от елинистично време насам, на начин за легитимиране на властта и за нейното обвързване със съгласието на управляваните. Още една тема е креативната енергия на търговията, а впоследствие и на капитала, за стимулиране на появата на националните държави. И последна е темата за това как през XX век тези сили едва не довеждат континента до самоунищожение. Криза, породила най-доброто европейско наследство за съвременния свят – идеята за социална пазарна икономика при демократично управление.

Съдържанието е строго хронологично, защото вярвам, че историята придобива смисъл само ако можем да видим как ефектите следват причините във времето. Доколкото е било възможно, съм избягвал отклоненията, ретроспекциите или прескачанията напред. Пропускам съм самоцелни описания на идеи и портрети на личности, които не допринасят за централния ход на събитията. В заключението се спирам на трудностите около следвоенните усилия за обединение на Европа.

Отдавна съм скептик по отношение на структурата и поведението на настоящия Европейски съюз и на неговото отроче еврозоната, но що се касае до значимостта на неговата съвместна жизненост, не изпитвам никакви съмнения. Това проучване подсили чувството ми на възхита от моя роден континент. Въпреки многобройните му несправедливости, жестокости и продължаващи грешки, го виждам като забележително кътче на света, с неизчерпаем капацитет за култура, лидерство и благотворителност. Научих колко често в миналото дипломацията му с лекота се е сричала в хаос и кръвопролития. Научих също колко често са се проваляли опитите то да бъде обединено в

едно политическо цяло. Намирането на баланс между единство и многообразие остава и днес, както в миналото, определящо предизвикателство за европейската политика. Връщам се отново на тази тема в моя епilog.

На последно място, една бележка относно лаконичността. Тази малка книга е насочена към читателите, които нямат време или склонност за по-пространни четива. Не съм съгласен с твърденията, гласящи, че историята се преподава по-добре в дълбочина, отколкото в ширина. Дълбочината трябва да следва ширината, защото без двете заедно историята е безсмислена. Без осъзнаване на времевата линия на човешката дейност личностите стават откъснати фигури на гола сцена. Ако не можем да говорим исторически помежду си, значи нямаме нищо смислено за казване. Контекстът – което ще рече чувство за пропорция – е всичко.

Съгласен съм с думите на Цицерон, че „да не знаеш история, означава да останеш завинаги дете“, но историята като низ от случайни събития води до изкривяване и използвачество, превръща се в оръжие на преувеличени лоялности и стари вражди. Ето защо изкуството на историята не е само да помним, но и да знаем какво да забравим. Да придадем на миналото фабула и сюжет. Това е задачата, стояща пред една кратка историческа книга.

Глава първа

ЕГЕЙСКИ ИЗГРЕВ – СЛАВАТА НА ГЪРЦИЯ: 2500–300 Г. ПР.Н.Е.

Преди изгрева: първите европейци

Понякога помага да си бог. Докато Зевс оглеждал финикийското крайбрежие, погледът му попаднал на една красива принцеса на име Европа, която играела на плажа. Завладян от страст, той се превърнал в бял бик и я доближил. Омаяна от прекрасното същество, Европа поставила венец около врата му и го яхнала. Според поета Овидий бикът заплувал в морето и достигнал остров Крит. Тук бикът и принцесата по някакъв начин успели да заченат бъдещия крал Минос, пастрока на чудовищния Минотавър. От техния неправдоподобен съюз се родили един крал, една държава, една цивилизация и един континент.

Не знаем много за най-ранните обитатели на земята, кръстена след време на принцеса Европа. Праисторическите останки свидетелстват, че сред тях е имало неандерталци и Хомо сапиенс. От рисунките във френската пещера Ласко виждаме изображения на хора и животни, датиращи отпреди двацет хилядолетия. Тези поразителни творби показват стремеж да се изобрази реалността в пластична форма и са свидетелство за вече споделена човешка култура. В даден момент след седмото хилядолетие пр.н.е. са се появили заселниците от каменната епоха, които или са прекосили Гибралтарския проток, или са дошли на запад от Централна Азия. Те са увековечени в неолитни структури, често гигантски по размери като Стоунхендж в Англия, които показват забележителна степен на социална организация и инженерни способности. Според костните анализи Стоунхендж е посещаван от индивиди, дошли чак от днешна Швейцария. Ранна Европа вече е обединена от пътуванията.

Движението на населението значително се усилва след откритието, че калаят и медта могат да се претопяват за получаване на бронз. Това прави възможна изработката на сечива и оръжия. Бронзът означава търговия, която на свой ред води до развитието на крайбрежните селища. Вътрешността на Европа е гориста и трудно проходима, но живеещите покрай речните и морските брегове развиват отворена корабоплавателна култура, тъй като пътуването по вода е много по-лесно, отколкото по суша.

От петото хилядолетие пр.н.е. насам археолозите са установили последователни вълни на преселения от Азия – т.нар. курганни народи от Анадола, говорещи протоиндоевропейски, а две хиляди години по-късно се появяват и келтите. Търговията представлява смазката между тези общества. Обменят се стоки от север на юг, покрай бреговете на Балтийско, Северно море и Средиземно море. Хората пътуват. Хората се срещат. Хората учат.

С настъпването на късната бронзова епоха през третото хилядолетие пр.н.е. в Европа навлизат пришълци от две посоки: изток и юг. От изток идват хора от азиатските степи и Кавказ. Германските народи донасят със себе си нови индоевропейски езици, от които по-късно произлизат британските, германските, славянските, гръцкият, италианските и други. Думите им имат корени за семейство и земеделие, но не и за море или плавания, което предполага, че произхождат от вътрешността на континента. Лингвистичната археология, ръка за ръка с напредъка в ДНК изследванията, постоянно предефинира този ранен период в историята на Европа.

Други влияния проникват в Средиземноморието от доста по-далеч. През второто хилядолетие пр.н.е. най-развитите общества в света се появяват в долините на китайската Жълта река, река Инд и в „плодородния полумесец“, напояван от Ефрат и Нил. Дълго преди установяването на европейските селища, тези народи са усвоили земеделието, строителството, търговията, изкуството, а в Месопотамия – и писмеността. Строят градове и почитат своите предци като божества. Сградите им достигат колосални размери. Голямата пирамида в Гиза (около 2560 г. пр.н.е.), висока 146 метра, остава най-високата структура на Земята чак до построяването на Линкълнската катедрала през XIV в. Предполагаемият син на Европа, крал Минос, се счита за осно-

вател на Минойската империя на остров Крит. Тя, изглежда, е просъществувала най-малко хиляда години, от 2500 до 1450 г. пр.н.е. Макар традиционно да се свързва с преселници от Египет или Месопотамия, днес ДНК археологията установява, че минойските скелети са по-тясно свързани с древните гърци. Минойците са народ, търгувал из цялото Източно Средиземноморие, строил дворци, установявал колонии и забавлявал се с атлетика и бикоборство. Животът им, изглежда, е бил мирен. Независимо че са практикували човешки жертвоприношения, не е известно да са имали воинска каста или култ към въоръженото насилие. В стенописите и керамиката им виждаме елегантни младежи от Кносос, водещи, както личи, очарователен живот – първа деликатна брънка от веригата на една отличително европейска култура.

Смята се, че упадъкът на Минойската империя настъпва с изчерпването на горите на острова, които са от решаващо значение за производството на бронз. За гибелта ѝ допринасят и редица природни бедствия, главно вулканичното изригване на остров Тера. Според радиовъглеродния анализ то става около 1630 г. пр.н.е. и предизвиква катастрофално цунами в Източното Средиземноморие, което помита селищата на Крит. Основното влияние се измества на север, към ахейците от Микена, предшественици на континенталните гърци.

Егейски изгрев и гръцка култура

Ахейците (наричани още микенци или данайци) доминират в Егейския басейн от 1450 до 1100 г. пр.н.е. Те са сухоземен народ с монархично управление, чиито легенди, герои и писменост оказват силно влияние върху по-късната гръцка култура. Влизат в конфликт с хетите, чието присъствие в Мала Азия и Леванта от дълго време възпира разширяването на Египет на север. Хетите отрано откриват добива на желязо, от което изработват здрави мечове, далеч по-ефективни инструменти за убиване от тоягите и каменните брадви. През същия период настъпва и възходът на Троя, чиято война с ахейците по повод отвлечането на кралица Елена довежда до обсадата и опожаряването на града около 1180 г. пр.н.е.

Следващите столетия повтарят и доразвиват това първо документирано събитие в европейската история, описано от поета Омир навярно в осми век пр.н.е. Виждаме истории за племена, докарвани до крайности на мъст и насилие от поведението на своите съседи. Идолите им вече не са някогашните статични образи на техните предци. Боговете стават хиперактивни, антропоморфни мъже и жени, които охотно проявяват любов, гняв, завист и любопитство. Подобно на хората, те кроят интриги, спорят и се бият. А зад мечовете им стои онова, което се превръща в най-мощното оръжие на Европа – разумът.

Така наречените дворцови култури на ранна Елада приключват някъде между 1200 и 1150 г. пр.н.е., независимо дали поради изчерпани гори, природни бедствия от рода на вулканични изригвания, или епидемии. Следващият период, приблизително от 1100 до 900 г. пр.н.е., е известен като „тъмната епоха“ на Гърция. Той съвпада с появата в Егейския басейн на нови нашественици – дорийците в континентална Гърция и йонийците по крайбрежието на Мала Азия, дали своите имена на съответните стилове класическа архитектура. Тъй като ДНК анализите показват, че дори съвременните гърци произлизат от по-ранните микенци, новодошлите завладяват територията, но не изместват досегашните ѝ обитатели.

Жителите на вътрешността се разпръсват от дворцовите селища в по-малки крайбрежни градове и села. Географията ограничава по-нататъшната експанзия, а контактът до голяма степен се осъществява по море. Това поражда гръцкия полис – малка самоуправляваща се общност, изискваща от всички свободни граждани да участват в нейната защита. Според гръцкия философ Аристотел такава държава максимално се доближава до това да бъде образувана от равни и равнопоставени – определение, което не включва жени, роби или чужденци. Развитието на крайбрежните градове-държави залага основите на индивидуализма, осланянето на собствените сили и независимостта, които ще дефинират елинистичния възглед за това какво представлява човешката общност, а в крайна сметка и човешката личност.

Към 800 г. пр.н.е. тези малки общности с общо население от около 800 000 души изпълват тесните егейски брегове и се разпростират до Средиземноморието на юг и до Черно море на север. Тук влизат в допир и в потенциален конфликт с финикийците от Тир и Сидон, за-

селили се на запад чак до Испания. Финикийският град Картаген, в днешен Тунис, е основан през 814 г. пр.н.е. От своя страна гърците се заселват на север по брега на Средиземно море, в Сицилия, Италия и дори във Франция. Осъществяват достатъчна интеграция с финикийците, за да възприемат тяхната азбука, като запазват неин вариант и до ден днешен.

Гръцките селища, осяяли Средиземноморието, по онова време достигат 1000 на брой, като далеч надхвърлят по размер, население и удобства егейските. Агригент в Сицилия и Сибарис в Южна Италия се разрастват в големи градове, а последният е дотолкова луксозен и проспериращ, че поражда думата „сибарит“. Колонизаторите, които говорят гръцки език и носят елинистичната култура, посещават ежегодните Олимпийски игри, организирани в Гърция от 776 г. пр.н.е., подобно на американци, прекосяващи Атлантическия океан, за да посетят старата си европейска родина.

Духът на тези отминали времена най-добре може да се долови в древния град Милет, намиращ се на турското крайбрежие над днешен Бодрум. Той е възстановен през 479 г. пр.н.е. след разрушаването му от персите. Цялата му планировка, разкрита от разкопките, лежи като на длан и съвременният посетител може да се разходи по павираните улици, да влезе в къщите, да седне в амфитеатъра или да се изкатери по крепостта, откъдето се разкрива гледка над полетата към морето. От Егея полъхва топъл бриз и се носи над красивите полегати хълмове.

По тези улици някога пътешественици са разправяли за далечни земи, странни порядки, невиждани чудеса и кървави битки. Подобни идеи прозират и в образите на боговете и героите – Афродита, Артемида, Хермес, Посейдон, Язон, Херакъл и Тезей. Преди всичко колонизаторите са любопитни хора. Един съвременник, историкът Херодот, отбелязва: „Всяка година ние с цената на високи разходи и риск изпращаме кораби чак до Африка, за да питаме: „Кои сте вие? Какви са ви законите? Какъв ви е езикът?“. Защо, чуди се той, „те никога не изпращат кораби, за да питат нас“? Въпрос, съдържащ в себе си едно определящо качество на по-късната европейска цивилизация.

Персийски войни и възход на Атина

Към седми век пр.н.е. гръцките полиси разработват нови начини за управление. По метода на опитите и грешките Коринт, Спарта, Атина и други откриват как могат да живеят заедно в мир. Кралствата отстъпват място на аристократи, олигарси и тирани. Обсъждат се концепции като свобода, правосъдие и справедливо разпределение на ресурси. В 621 г. пр.н.е. Дракон от Атина съставя набор сурови закони, включително екзекуция „за безделие“. За Драконовите закони се казва, че били написани не с мастило, а с кръв. По-късно те са променени от магистрата Солон, който разпределя властта сред имотната класа. Негови са първите стъпки към концепцията за граждански права.

През 508 г. в Атина избухва бунт срещу властващата аристокрация, воден от архонт на име Клистен. Той предлага, вместо да се спори коя земевладелска фамилия трябва да управлява и кога, Атина да бъде управлявана от цялото мъжко население. Гражданите да се делят не на родословен признак, а на демове, или териториални единици. Членството в съвета и публичните длъжности да се определят ротационно, чрез жребий. Само магистратурата да бъде ограничена до квалифицирани кандидати. Недобросъвестните служители да се изгонват за десет години с пряк народен вот – наказание, наречено „остракизъм“.

Клистеновата форма на демокрация е подходяща за малките размери на полиса като алтернатива на управлението чрез избрани представители. Около 50 000 свободни граждани от мъжки пол участват в жребия. Това е зората на демокрацията на участието. Мястото за срещи на атинското народно събрание още може да се види на хълма Пникс под Акропола като странна, емоционално въздействаща смесица от скали, первази и ниши. Любопитно е, че единственият паметник на Клистен, за който знам, се намира в capitoлия на щата Охайо.

През VI век пр.н.е. стабилността на Гърция е заплашена от изток. Персийският цар Кир (559–530 г. пр.н.е.) достига бреговете на Егейско море през 546 г. пр.н.е. и продължава да окупира цяла Мала Азия, включително гръцките йонийски острови. През 499 г. пр.н.е. йонийските гърци се вдигат на въстание срещу Персия, което е жестоко потушено. Цар Дарий (520–486 г. пр.н.е.) изпраща армия да накаже атиняните заради подкрепата им за йонийците. Тя е разгромена в бит-

ката при Маратон през 490 г. пр.н.е., където падат мъртви 6400 персийци срещу само 192 атиняни. Новината достига града чрез бегача Федипид, който пада мъртъв след обявяването на победата. Неговият подвиг е увековечен до наши дни в маратонската спортна дисциплина. Персите са окончателно отблъснати в морска битка при Саламин през 480 г. пр.н.е. и последвалото я сухопътно сражение при Платея следващата година.

Гръцките победи, често срещу значително превъзхождащи сили, се приписват на различни причини, сред които по-добрите железни оръжия и култът към атлетизма при мъжете. Гърците се бият с дисциплината на хора, защитаващи домовете и семействата си. Според Херодот преди битката при Саламин техният военачалник Темистокъл апелира за лоялност не към полиса, а към „онова, което е благородно в човешката същност и природата“. Демокрацията е едва на четвърт век, но вече служи като движеща сила за гражданите, борещи се като личности за лична и колективна свобода от тиранията.

Гръко-персийските войни са сред определящите събития за развитието на Европа. Ако персите бяха победили, а Гърция и Егейският басейн бяха останали под техен суверенитет, вероятно същото щеше да важи и за Балканите и голяма част от Средиземноморието. Тамашните народи щяха да се приобщят към династиите, боговете и обичаите на източните земи. Тъй като концепция за Европа още не е съществувала, тя вероятно никога нямаше и да се появи. Тези войни идват да ни напомнят, че Европа първоначално е колонизирана именно от Азия – едно наследство, от което така и не се е отърсила напълно.

Златният век на Атина

Като водещ гръцки полис по време на персийските войни, Атина бележи военен и културен възход, достигнал своя връх при Делоския морски съюз (478–404 г. пр.н.е.). Той скоро се превръща в Атинска империя, съставена от около 300 васални острови и селища по брега на Егейско море. През 461 г. пр.н.е. на власт идва популярният оратор Перикъл (461–429 г. пр.н.е.), след като си осигурява остракизма на своя консервативен опонент Кимон. Той владее Атина над една трета